

LEOKADIA MAŁUNOWICZÓWNA

SŁOWNIKI I INDEKSY WYRAZOWE DO STAROŻYTNYCH PISARZY CHRZEŚCIJAŃSKICH

Ponieważ źródła pisane, zarówno greckie jak łacińskie, posiadają, jak wiadomo, zasadnicze znaczenie przy badaniach nad antykiem chrześcijańskim, sprawą istotną jest należyte dotarcie do ich treści, co oczywiście zakłada znajomość języka oryginału. Doświadczenie uczy, że filolog klasyczny, posiadający nawet dobrą znajomość greki i łaciny, nieraz ma trudności przy tłumaczeniu zabytków piśmiennictwa starochrześcijańskiego i odnosi czasem wrażenie, że znane mu z lektury wyrazy zachowały tylko swój kształt zewnętrzny, a zupełnie zmieniły swą treść. Rzeczywiście, chrześcijaństwo wywarło duży wpływ na rozwój języków, którymi się posługiwało. Oddziaływanie nowej religii zaznaczyło się przede wszystkim w dziedzinie leksyki, o wiele zaś mniej w zakresie fleksji i składni. Neologizmy semantyczne cechują łacinę i grekę chrześcijańską (wydaje się, że w grece było ich mniej). Dla oddania nowych treści ideologicznych albo tworzono nowe wyrazy, albo posługiwano się dawnymi, nadając im jednak nowe znaczenie. Trzeba też mieć na uwadze, że niektóre odrębności leksykalne są wynikiem ogólnego rozwoju greki i łaciny w epoce cesarstwa i występują także we współczesnych zabytkach pogańskich. W naszych czasach zostało wysunięte zagadnienie łaciny i greki chrześcijańskiej z większą ostrością¹. Ich specyfika da się wydobyć tylko na tle porównawczym z właściwościami tych języków występującymi w owej epoce. Zainteresowanie badaczy antyku kwestiami językowymi wpływa także z lepszego obecnie zrozumienia roli, jaką odgrywa język

---

¹ W okresie międzywojennym powstał w Nijmegen ośrodek badań nad łaciną chrześcijańską, od wielu lat kieruje nim prof. Krystyna Mohrmann. Wychodzi od r. 1930 seria studiów *Latinitas Christianorum primaeva*; od niedawna zapoczątkowano jej odpowiednik grecki: *Graecitas Christianorum primaeva*.

Badania nad pisarzami starochrześcijańskimi, także i w aspekcie językowym, prowadzi również Katolicki Uniwersytet w Waszyngtonie; w serii *Patristic Studies* znajdują się liczne prace, choć nie zawsze dostatecznie odpowiadające wymogom metodologicznym, poświęcone szczegółowym problemom języka określonego autora.

w kulturze i życiu społeczeństwa². Badania semantyczne rzucają nieraz wiele światła na historię kultury, rozwój idei, życie duchowe danej grupy ludzkiej. Proces poznawczy w zakresie graecitas i latinitas christianorum primaeva doznaje przeszkód na skutek braku wydań krytycznych i komentowanych zabytków piśmienniczych oraz wstępnych opracowań różnych zagadnień językowych. Wśród nich powinny się znaleźć analityczne badania nad rozwojem znaczeniowym, przynajmniej ważniejszych wyrazów wchodzących w terminologię chrześcijańską. Ponieważ prace przyczynkarskie w zakresie semantyki są żmudne i mało efektywne, dlatego zbyt rzadko są podejmowane³.

Ze względu na odrębności leksykalne występujące w grece i łacinie chrześcijańskiej nawet naukowe słowniki języków klasycznych nie wystarczają przy lekturze autorów starochrześcijańskich. *Thesaurus linguae latinae* uwzględnia słownictwo chrześcijańskie tylko w szczupłym zakresie i co do odcieni znaczeniowych, i co do egzemplifikacji. Najlepszy obecnie słownik języka greckiego H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexikon*⁴ nie uwzględnia, z wyjątkiem Nowego Testamentu, literatury patrystycznej i bizantyńskiej.

Od dawna więc dawał się dotkliwie odczuwać brak specjalnych słowników do greki i łaciny chrześcijańskiej. Pionierskie zadanie podjął angielski latynista. A. Souter, czyniąc wręcz heroiczny wysiłek, by opracować słownik do piśmiennictwa chrześcijańskiego (nie dożył jego druku): *A Glossary of later Latin to 600 A. D.*, Oxford 1949, ss. 454; drugie wydanie 1957. Zasadniczo obejmuje okres: 180-600 po Chr.; rok 600 nie jest uzasadniony jako data końcowa, bo nie stanowi punktu zwrotnego w historii łaciny mówionej czy pisanej. Przy wyrazach występujących i we wcześniejszych tekstach podaje tylko nowe ich znaczenie. Mimo poważnych braków (nie wszędzie cytuje miejsca; niekompletny, terminy techniczne niezbyt starannie opracowane) jest pożytecznym narzędziem pracy. Sprostowania i uzupełnienia podał J. H. Baxter w: „Archiwum latinitatis mediae aevi”, 25 (1955) 101-141. Łatwiejsze już zadanie miał: A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Revu spé-

² Zob. np.: H. Janssen, *Kultur und Sprache. Zur Geschichte der alten Kirche im Spiegel der Sprachentwicklung von Tertullian bis Cyprian*, Nijmegen 1938 (Latinitas Christianorum primaeva, 8).

³ Bibliographia Patristica pod redakcją Schneemelchera wprowadziła przed kilkunastu laty osobną rubrykę Voces. Wykaz ważniejszych prac z tego zakresu znajduje się w: Altaner-Stuiber, *Patrologie*, r. 1966, wyd. 7, s. 18-20 (Begriffs- und Bedeutungsgeschichte).

⁴ Wyd. 9 przejrzone i powiększone przez H. S. Jones, Oxford (przedr.) 1953 (wyd. 1 w r. 1843). Wydanie z r. 1897 uwzględnia w dużej mierze słownictwo chrześcijańskie, choć rzadko podaje lokalizację, ograniczając się do określenia „Eccl.” czy „Byz.”

cialement pour le vocabulaire théologique par H. Chirat, Strasbourg 1955, ss. 865. Przedruk (Turnhout 1962) zawiera fascykuł addenda et corrigenda. Autor uwzględnia teksty od początków piśmiennictwa chrześcijańskiego do epoki merowińskiej. Często podaje lokalizację, zaznacza też, jakie wyrazy, czy ich znaczenia występują w łacinie klasycznej; imiona własne występują tylko wyjątkowo (Souter wcale ich nie uwzględnia).

Do lat sześćdziesiątych jedyną pomocą przy tłumaczeniu chrześcijańskich tekstów greckich były słowniki do Nowego Testamentu. Wśród nich zasłużonym autorytetem cieszą się nadal: W. Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*. Nachdruck der 5 verbess. u. stark verm. Aufl. Berlin 1963, ss. XV + kol. 1780. Tłumaczenie angielskie zawierające pewne uzupełnienia i poprawki (więcej uwag gramatycznych) W. F. Arndt, F. W. Gingrich, *A Greek-English Lexikon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Cambridge 1957, ss. XXXVIII+909.

Na przemiany semantyczne (innere Lexikographie) kładzie nacisk *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. [Wyd.] G. Kittel, [nast.] G. Friedrich, Stuttgart 1932, [przedr.] 1942-66. Po omówieniu znaczeń występujących w Nowym Testamencie autorzy haseł podają użycie wyrazu w epoce patrystycznej. Obszerna bibliografia dodana do poszczególnych artykułów ułatwia dalsze badania.

Wielkim wydarzeniem było ukazanie się słownika do greki patrystycznej pod redakcją: G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961-1968 ss. XLIX+1568. Został on pomyślany jako uzupełnienie istniejących leksykonów do języka greckiego. Nie uwzględnia więc Pisma św. i pomija wyrazy i znaczenia podane w Liddell-Scott, a występujące w zabytkach chrześcijańskich od Klemensa Rzymskiego do Teodora Studyty (granice czasowe nie są sztywnie przestrzegane). Przez to założenie Lampe nie daje poznać rzeczywistego oblicza greki chrześcijańskiej, skoro pomija to, co miała ona wspólnego w zasobie wyrazów z językiem używanym potocznie i w literaturze przez pogan. Sposób przedstawienia jest bardziej systematyczny niż historyczny, na skutek czego ewolucja wyrazu, powstawanie różnych znaczeń i nowych połączeń wcale nie są wydobyte, brak informacji o wieku omawianego terminu. Jedną z cech charakterystycznych słownika jest obszerność artykułów o charakterze teologicznym, cytaty w nich podane są dostatecznie obszerne, by udokumentować odcień semantyczny. Uwzględnione też są nie-

⁵ Por. omówienie przez Harl „Journal of Theological Studies”, 14 (1963) 406-420.

które obrazy i symbole. Głównie jest to więc słownik teologiczny, zbliżony do Kittela. Filologom odda on mniejsze usługi⁵.

Informacje zawarte w wymienionych słownikach bardzo często są niewystarczające dla uchwycenia sensu wyrazów przy lekturze zabytków piśmienniczych, gdyż z braku prac przygotowawczych nie wszystkie hasła mogły być opracowane w sposób wyczerpujący z podaniem wszystkich odcieni znaczeniowych. Brakom tym starają się zaradzić słowniki specjalne, opracowujące język jakiegoś rodzaju piśmiennictwa czy poszczególnych autorów lub nawet jednego dzieła. Ten dział leksykografii został dopiero zapoczątkowany. Dotychczas ukazało się niewiele publikacji. Zostaną one wymienione w kolejności alfabetycznej autorów starożytnych⁶.

G. Müller, *Lexicon Athanasianum*, Berlin 1944-1952, kol. 1664. Odpowiedniki są podane po łacinie. Na końcu indeks cytatów biblijnych.

Br. Reyn ders, *Lexique comparé du texte grec et des versions latine, arménienne et syriaque de l'„Adversus Haereses” de Saint Irénée*, Louvain 1954; v. 1: Introduction. Index des mots grecs, arméniens et syriaques, ss. V+191; v. 2: Index des mots latins, ss. 356.

H. Kraft, *Clavis patrum apostolicorum. Catalogum vocum in libris Patrum qui dicuntur apostolici non raro occurrentium, adiuv. U. Fruechtel conguessit contulit conscripsit*, München 1963, ss. VIII+501.

Clavis jest konkordancją i słownikiem. Zawiera wszystkie wyrazy występujące w różnych wydaniach dzieł, uwzględnia nawet warianty lekcyjne. Przy każdym hasle są podane odpowiedniki łacińskie i niemieckie oraz przytoczone cytaty. Na końcu (s. 439-501) znajduje się słowniczek wyrazów łacińskich (odpowiedniki w języku niemieckim).

Do autorów łacińskich odnoszą się:

W. Oorde van, *Lexicon Aetherianum*, Amsterdam 1929 [przedr.] Hildesheim 1963, ss. VIII+331.

A. F. Katwijk van, *Lexicon Commodianum cum introductione de Commodiani vita, temporibus, sermone*, Amsterdam 1934, ss. XXVIII+188.

J. P. Waltzing, *Lexicon Minucianum*, Paris 1910, ss. 281.

Przy braku słowników analizę tekstu mogą ułatwić indices verborum, zestawienia wyrazów występujących u jakiegoś autora lub w jednym dziele oraz konkordancje, ponieważ często odcień semantyczny łatwiej uchwycić porównując znaczenie wyrazu w innych miejscach. Obecnie z reguły zaopatruje się wydania naukowe tekstu w indeksy wyrazów, ale nie zawsze są one pełne.

⁶ Częściowo zostały tu wykorzystane wyniki kwerendy bibliograficznej przeprowadzonej przed kilku latami przez młodszych pracowników II katedry filologii klasycznej KUL.

E. J. Goodspeed, *Index patristicus sive clavis patrum apostolicorum operum*, Leipzig 1907; wyd. poprawione (na ostatniej stronie lista 50 dodatków i poprawek) Naperville (Ill.) 1960, ss. VII+262.

Daje zestaw i lokalizację wszystkich wyrazów greckich i łacińskich występujących w listach Klemensa Rzym., Barnaby, fragmentach Papiasza, liście do Diogneta, listach Ignacego Antioch., liście Polikarpa, *Pasterzu Hermasa*, w *Didache* (nie uwzględnia apokryfów).

E. J. Goodspeed, *Index apologeticus sive clavis Justini Martyris operum aliorumque apologetarum pristinorum*, Leipzig 1912, ss. VIII+300; wyd. poprawione 1960.

Uwzględnia dzieła Kwadratusa, Arystydesa, Justyna, Tacjana, Melitona i Atenagorasa.

Do autorów łacińskich odnoszą się:

L. Berkowitz, *Index Arnobianus*, Hildesheim 1967, ss. XV+761. Jako materiały wstępne do zamierzonego *Thesaurus linguae Augustinianae* ukazały się w Eindhoven jako praca zespołowa indeksy do dzieł wydanych w Corpus Christianorum: *Sermones I* (r. 1963) s. 28, a w r. 1964: *De doctrina christiana*, s. 26; *De vera religione* (s. 20); *Tractatus in Johannem* (s. 30); *De civitate Dei* (s. 40); *Enarrationes in Psalmos* (s. 41); *De octo quaestionibus ex Vetere Testamento, Locutionum in Heptateuchum libri VII, Quaestionum in Heptateuchum libri VII* (s. 42).

T. D. Lenfant, *Concordantiae Augustinianae sive collectio omnium sententiarum quae sparsim reperiuntur in omnibus Augustini operibus*, Paris 1656-1665 [Przedruk skrócony] Bruxelles 1963, ss. 1970, t. I-II.

P. F. Jones, *A Concordance to the Historia ecclesiastica of Bede*, Cambridge (Mass.) 1929, ss. IX+585.

H. Koenders, *Concordantiae S. Regulae [...] Benedicti abbatis*, Westmalle 1947, ss. 262.

L. Cooper, *A Concordance to Boethius. The Five Theological Tractates and the Consolation of Philosophy*, Cambridge (Mass.) 1928, ss. XI+467.

R. J. Deferrari, J. M. Campbell, *A Concordance of Prudentius*, Cambridge (Mass.) 1932, ss. IX+833, [przedr.] Hildesheim 1965.

M. J. Cappuyns, *Lexique de la Regula Magistri*, Steenbrugiiis 1964, ss. 211 (= Instrum. Patrist. 6).

Obok Augustyna uwagę badaczy przyciągał Tertulian. Przygotowanie do przyszłego *Lexicon Tertullianum*⁷ stanowią:

J. G. Ph. Borleffs, *Index verborum* w jego wyd. *Ad nationes*, Leiden 1929, s. 92-155.

⁷ Zob.: J. W. Borleffs, G. F. Dierckx, E. Michiels, *Un „Lexicon Tertullianum”*, „Sacris erudiri”, 2 (1949) 383-386.

J. G. Ph. Borleffs, *Index verborum* w jego wyd. *De baptismo*. „Mnemosyne” N. S. 59 (1932) 52-102.

J. G. Ph. Borleffs, *Index verborum* w jego wyd. *De paenitentia*. *ibid.*, 60 (1933) 254-316.

P. Henen, *Index verborum quae Tertulliani „Apologetico” continentur*, Louvain—Paris 1910, ss. 166.

A. M. Michiels, *Index verborum quae sunt in Q. Sept. Flor. Tertulliani tractatu „De praescriptione haereticorum”*, Steenbruggis 1959, ss. 150 (= *Instrum. Patrist.* 1).

J. J. Thierry, *Tertullianus, „De Fuga in persecutione”* Met inleiding, vertaling, toelichting en index, Hilversum 1941, s. 233-262.

J. H. Waszink, *Index verborum et locutionum quae Tertulliani „De anima” libro continentur*, Bonn 1935, ss. 263.

C. Beek van, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, Nijmegen 1936, s. 77-159.

Indeksy sporządzone przez Borleffsa, Waszinka i Thierry opierają się na tekstach, które mogą uchodzić za definitywnie ustalone. Niektóre opracowania zawierają również indeksy wyrazów lub ich omówienie:

W. Brockmeier, *De S. Eustathii episcopi Antiocheni dicendi ratione. Accedit index vocabulorum libri „Contra Originem” scripti omnium*, Münster 1932, ss. VI+143.

D. S. Swanson, *A Formal Analysis of Egeria's (Silvia's) Vocabulary*, „*Glotta*”, 44 (1967) 177-254.

Z dokonanego przeglądu jasno widać, jak wiele jest jeszcze do zrobienia, by stworzyć odpowiednie instrumenta studiorum w zakresie badań nad łaciną i greką chrześcijańską.

DICTIONNAIRES ET VOCABULAIRES PARTICULIERS CONSACRÉS AUX AUTEURS CHRÉTIENS ANCIENS

Résumé

L'auteur présente les dictionnaires et vocabulaires particuliers consacrés aux auteurs chrétiens anciens. Car, définissant les langues grecque et latine, ils sont des outils indispensables au travail des antiquaires se concentrant sur l'aspect chrétien. Après une caractérisation de ces dictionnaires spécialisés: le dictionnaire latin composé par Sauter et Blaise, le grec par Bauer, Kittel et Lampe, l'auteur présente tous les dictionnaires et vocabulaires particuliers de ce genre publiés jusqu'alors. Elle les rapporte ou à un genre de littérature ou aux écrivains particuliers ou à une oeuvre unique. Ils sont cités en ordre alphabétique selon les noms de l'auteur ancien.